

УДК 343.140.02

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.23>

КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ЮВЕНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ

Хмелевська Н.В.,
*кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова, адвокатка
ORCID: 0000-0002-4492-4868
e-mail: stamp.ua@gmail.com*

Хмелевська Н.В. Концепція розвитку ювенальної юстиції в Україні.

Концепція розвитку ювенальної юстиції в Україні потребує суттєвих вдосконалень та нормативного уточнення для ефективної реалізації правосуддя щодо неповнолітніх. Першим і ключовим кроком на шляху до цього є прийняття спеціального закону, який визначатиме правові основи ювенальної юстиції, що наразі залишається невирішеним питанням. Незважаючи на наявність законопроекту, його ухвалення досі не відбулося. Крім того, необхідно внести зміни до Кримінального процесуального кодексу України, щоб включити чіткі механізми застосування відновного правосуддя стосовно неповнолітніх правопорушників. Проблема полягає в тому, що хоча медіація є дієвим інструментом для роботи з неповнолітніми, законодавство ще не містить відповідних правових норм для її регулювання. Також необхідно врахувати в концепції ювенальної юстиції також інтереси неповнолітніх потерпілих та свідків, які потрапили в сферу правосуддя. Це передбачає залучення кваліфікованих ювенальних фахівців для роботи з цими категоріями осіб та створення правосуддя, яке буде зважати на потреби дітей. Важливим етапом є також створення дієвої спеціалізованої підготовки для всіх учасників процесу ювенальної юстиції, включаючи адвокатів. Крім того, необхідно посилити превенцію дитячої злочинності, створюючи багатогранну систему профілактичних заходів. Система превенції має бути двошаровою, з глобальними заходами, які поширюються на всю країну, та цільовими напрямками, спрямованими на специфічні соціальні та психологічні аспекти. Цільові профілактичні заходи повинні охоплювати освітній, сімейний, медичний та психологічний напрями, що забезпечить ефективну підтримку неповнолітніх, що потрапили в конфлікт із законом. Водночас, впровадження підходу «спочатку діти, потім правопорушники» є важливим кроком для формування справедливої та гуманної ювенальної юстиції. Окремої уваги потребує система реінтеграції неповнолітніх, яка передбачає розробку стандартів і програм для соціальної адаптації дітей, що повертаються до суспільства після конфлікту із законом. Залучення громад до процесу реінтеграції є необхідним для ефективності цієї роботи. Лише завдяки комплексному мультидисциплінарному підходу можливо досягти успішної моделі ювенальної юстиції в Україні, яка відповідатиме міжнародним стандартам і гарантуватиме захист прав неповнолітніх.

Ключові слова: концепція, ювенальна юстиція, відновне правосуддя, превенція злочинності, реінтеграція неповнолітніх.

Khmelevska N.V. Concept of juvenile justice development in Ukraine.

The concept of juvenile justice development in Ukraine requires significant improvements and normative clarification for effective implementation of justice concerning minors. The first and key step toward this is the adoption of a special law that will define the legal foundations of juvenile justice, which remains an unresolved issue. Despite the existence of a draft law, its adoption has not yet occurred. In addition, it is necessary to amend the Criminal Procedure Code of Ukraine to include clear mechanisms for the application of restorative justice for juvenile offenders. The problem is that, although mediation is an effective tool for working with minors, the legislation still does not contain the appropriate legal provisions for its regulation. Moreover, it is essential to consider the interests of

juvenile victims and witnesses involved in the justice system within the juvenile justice concept. This requires the involvement of qualified juvenile specialists to work with these categories of individuals and create a justice system that considers children's needs. Another important step is to establish effective specialized training for all participants in the juvenile justice process, including lawyers. Furthermore, it is necessary to strengthen the prevention of juvenile delinquency by developing a comprehensive system of preventive measures. The prevention system should be two-tiered, with global measures covering the entire country and targeted initiatives focused on specific social and psychological aspects. Targeted preventive measures should encompass educational, family, medical, and psychological areas, ensuring effective support for minors in conflict with the law. At the same time, implementing the approach «children first, offenders second» is an important step toward creating a fair and humane juvenile justice system. Special attention is required for the reintegration system for minors, which involves the development of standards and programs for the social adaptation of children returning to society after a conflict with the law. Involving communities in the reintegration process is crucial for the effectiveness of this work. Only through a comprehensive multidisciplinary approach can a successful model of juvenile justice be achieved in Ukraine, which will comply with international standards and ensure the protection of minors' rights.

Key words: concept, juvenile justice, restorative justice, delinquency prevention, minor reintegration.

Постановка проблеми. Упродовж останніх років ювенальна юстиція зазнала значного розвитку, що свідчить про зростання усвідомлення її важливості та необхідності посиленої уваги до цієї сфери. Неповнолітні, які перебувають у конфлікті або в контакті із законом, потребують особливого підходу, оскільки, передусім, вони є дітьми, чиї права та інтереси мають бути належним чином захищені. Міжнародна спільнота активно впроваджує відновний підхід у сфері ювенальної юстиції, розвиває концепцію правосуддя, дружнього до дітей, та керується принципом дотримання найкращих інтересів дитини. Водночас, для України актуальним завданням є формування цілісної концепції розвитку національної системи ювенальної юстиції, яка відповідатиме міжнародним стандартам та враховуватиме національні особливості.

Мета дослідження: сформувати цілісну концепцію розвитку ювенальної юстиції в Україні, визначити її ключові принципи та напрями вдосконалення. Дослідження спрямоване на аналіз сучасного стану ювенальної юстиції в Україні, виявлення проблемних аспектів та розробку пропозицій щодо її подальшого розвитку.

Стан опрацювання проблематики. Питання розвитку ювенальної юстиції вже тривалий час є пріоритетним напрямом наукових досліджень. Так, Л.І. Грігорова визначає ювенальний підхід як науковий і практичний орієнтир, спрямований на дотримання найкращих інтересів неповнолітніх, що реалізується шляхом формування уніфікованого юридичного статусу дитини [1].

Формування комплексної системи ювенальної юстиції сприятиме зміцненню соціальної стабільності, зниженню рівня правопорушень серед підлітків та забезпеченню ефективного державного впливу на процеси, що відбуваються у суспільстві [2].

Дослідники, аналізуючи розвиток ювенальної юстиції вже тривалий час, вважають, що її реформування має відбуватися у трьох ключових напрямках. По-перше, необхідно вдосконалити судову систему шляхом створення інститутів ювенального судді та ювенальних судів. По-друге, важливим завданням є впровадження новітніх соціальних технологій, спрямованих на допомогу неповнолітнім у складних життєвих ситуаціях. По-третє, ювенальне судочинство має бути інтегроване у єдину соціально-правову систему, що забезпечить комплексний підхід до захисту прав дітей [3]. Деякі з цих напрямів вже впроваджено.

Сучасна ювенальна юстиція являє собою систему міжнародно-правових норм, наукових концепцій та комплексних механізмів впливу, спрямованих на дітей, їхнє соціальне оточення, державні та громадські інституції. Її основною метою є профілактика правопорушень серед неповнолітніх, захист їхніх прав, а також надання допомоги дітям, які перебувають у конфлікті із законом або опинилися у складних життєвих обставинах [4].

Попри значну кількість наукових досліджень, присвячених питанням розвитку ювенальної юстиції, залишається актуальною необхідність формування цілісної концепції її розвитку.

Виклад основного матеріалу. Концепція (від лат. *conceptio* – осягати, сприймати) – система поглядів, понять про ті чи інші явища або процеси, спосіб їхнього розуміння, тлумачення;

основна ідея будь-якої теорії, головний задум; ідея чи план нового, оригінального розуміння; конструктивний принцип художньої, технічної та інших видів діяльності. У гуманітарних науках концепцією можуть виступати програми, проекти, які в одному випадку презентують мету, план та прогнози певних політичних дій [5]. Для ювенальної юстиції важливо мати концепцію, яка окреслить основний напрям дій у цій сфері, допоможе в розвитку та зосередить на головному.

В Україні розвивається сфера ювенальної юстиції, впроваджуються міжнародні стандарти та відчуваються значні покращення. Ще в 2011 році був виданий Указ Президента України «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» [6] метою якої була побудова в Україні повноцінної системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх, спроможної забезпечити законність, обґрунтованість та ефективність кожного рішення щодо дитини, яка потрапила у конфлікт із законом, пов'язаного з її перевихованням та подальшою соціальною підтримкою. Така мета дійсно відображає правильний вектор руху щодо побудови якісної ювенальної юстиції, однак Концепція залишила поза увагою неповнолітніх потерпілих та свідків, які контактують із законом. Робота з цією категорією потребує спеціальних вмінь та знань для забезпечення юстиції, дружньої до дитини, врахування їх найкращих інтересів. Так, згідно статистичних даних за останні роки в Україні є значна кількість дітей потерпілих у кримінальному провадженні. Наприклад, за 2024 рік зареєстровано 3390 неповнолітніх потерпілих у віці 14-18 років та 3324 – до 14 років, у 2023 році 7289 неповнолітніх потерпілих у віці 14-18 років та 4206 до 14 років, у 2022 році потерпілих у віці 14-18 років 6047, а до 14 років 2561. Тобто, ми бачимо, що велика кількість неповнолітніх потерпілих контактують із законом [7].

Серед ключових проблемних питань варто виділити відсутність статистичних даних щодо неповнолітніх свідків на стадії досудового розслідування та судового провадження. Така статистика взагалі не ведеться, але можна припустити, що кількість неповнолітніх свідків є досить значною та їм теж потрібно приділяти належну увагу та створювати дружнє до дитини правосуддя [8]. Отже, сучасна концепція розвитку ювенальної юстиції в Україні повинна приділити увагу неповнолітнім потерпілим та свідкам.

Трохи пізніше була прийнята Національна стратегія реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року. Метою цієї Стратегії було запровадження ефективних механізмів у системі юстиції щодо дітей, спрямованих на посилення відповідальності держави та суспільства за розвиток дітей, підвищення рівня соціального та правового захисту дітей, які перебувають у конфлікті із законом, зниження рівня злочинності, а також виправлення та соціальну реабілітацію неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом [8].

Концепція 2011 року ставила за мету необхідні дії:

- удосконалити систему профілактики дитячої злочинності на основі
- застосування відновних та проактивних методик;
- забезпечити ефективне правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку;
- сприяти розвитку відновного правосуддя;
- створити ефективну систему реабілітації неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації [6].

Деякі пункти непогано реалізовані на сьогодні, а деякі потребують подальшого вдосконалення. Так, система профілактики має стати ключовою ланкою для подальшого вдосконалення ювенальної юстиції. Необхідно погодитись з тим, що попередити дитячу злочинність легше, ніж потім працювати з дітьми в ювенальній юстиції. Однак, превенція дитячої злочинності має бути системною та добре налагодженою і це складний процес. В систему превенції потрібно включити глобальну, яка буде поширюватись на всю країну та точкову, яка направлена на більш вузькі профілактичні заходи. Цільова має включати освітній, сімейний, медичний та психологічний напрями. Превентивні заходи є більш загальними та всеохоплюючими, а профілактичні – конкретизовані, тобто превентивні заходи включають профілактичні. Таблиця 1 містить короткий авторський схематичний поділ превентивних заходів дитячої злочинності.

Таблиця 1

Структура превенції дитячої злочинності

Вид превенції	Напрямок	Заходи
Глобальна	<i>Економічний</i>	Забезпечення соціальної рівності, доступність освіти та медицини, програми зайнятості для батьків, забезпечення економічної стабільності громадян.
	<i>Правовий</i>	Удосконалення законодавства щодо ювенальної.
Цільова	<i>Освітній</i>	Впровадження профілактичних програм у школах, правове виховання, спеціальні програми розвитку та інформування неповнолітніх, соціальна адаптація дітей з груп ризику.
	<i>Сімейний</i>	Психологічна підтримка сімей, навчання батьків методам виховання, соціальний супровід неблагополучних родин.
	<i>Медичний</i>	Дослідження впливу генетичних факторів на поведінку, епігенетична модифікація генетичних поліморфізмів дитини, корекція біохімічних дисбалансів, профілактика та лікування неврологічних розладів.
	<i>Психологічний</i>	Робота з дітьми з девіантною поведінкою, підтримка дітей у кризових ситуаціях, терапія психологічних травм.

Тільки після налагодження системи превентивних заходів може зменшитись залучення неповнолітніх до ювенальної юстиції. Превенція дитячої злочинності є першим етапом успішної ювенальної юстиції.

Також частково нашій державі вдалось забезпечити ефективне правосуддя щодо неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з урахуванням вікових, соціально-психологічних, психофізичних та інших особливостей розвитку. Це дотримання принципів найкращих інтересів дитини, здійснення правосуддя, дружнього до дитини. Значну увагу слід приділяти вивченню міжнародного досвіду та успішних тенденцій розвитку ювенальної юстиції. Однією з прогресивних моделей є концепція «спочатку діти, потім правопорушники» (*Children First, Offenders Second*), яка активно впроваджується у Великій Британії. Ця модель позитивного молодіжного правосуддя базується на системному управлінні, адаптованих та дружніх до дітей методах взаємодії, а також забезпеченні їхнього права на доступ до правосуддя та соціальну інтеграцію через активну участь у суспільному житті. Запропонована модель є альтернативою традиційному каральному підходу, що акцентує увагу на контролі, криміналізації та стигматизації неповнолітніх правопорушників. Вона ґрунтується на прогресивних підходах та нормативно-економічних засадах, відповідно до положень Конвенції ООН про права дитини. Ключовими принципами цієї моделі є інклюзивне партнерство, що базується на емпіричних доказах, відмова від стигматизації та навішування ярликів, а також розвиток довіри та співпраці між неповнолітніми та державними інституціями [10].

У сучасному суспільстві діти, які перебувають у конфлікті із законом, нерідко сприймаються як загроза, що породжує страх і спонукає до створення каральних механізмів. Такий підхід сприяє формуванню репресивних структур та уявлень про молодіжну злочинність. Однак неповнолітніх не слід розглядати через призму виключно карального підходу, оскільки їхня правосуб'єктність потребує особливого врахування вікових, психологічних та соціальних факторів. Натомість доцільним є застосування методів, орієнтованих на реабілітацію, забезпечення прав дитини та сприяння її соціальній адаптації [11].

Отже, модель правосуддя «спочатку діти, потім правопорушники» є досить прогресивною та корисною для формування концепції розвитку ювенальної юстиції в Україні. Потрібно пам'ятати, що фахівці, які працюють з неповнолітніми в сфері ювенальної юстиції перш за все працюють з дітьми, а вже потім з правопорушниками.

Досить значних успіхів досягнуто в Україні у сфері відновного правосуддя серед неповнолітніх. Так, 22.07.2024 затверджено Порядок реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»

Програма впроваджує відновний підхід щодо реагування на кримінальне правопорушення і, зокрема, має на меті забезпечити:

відшкодування завданої потерпілому шкоди та його реінтеграцію;
запобігання вчиненню неповнолітніми кримінальних правопорушень повторно;
ресоціалізацію неповнолітніх та зменшення впливу факторів ризику, які зумовлюють їх протиправну поведінку [12].

09 вересня 2024 року почалась робота за оновленою Програмою, яка була значно удосконалена за попередню. З 9 вересня по 31 грудня 2024 року у 47 випадках дізнавачі, слідчі, прокурори направили згоди сторін кримінально-правового конфлікту на участь в Програмі.

Кримінальні провадження в яких підозрювались, обвинувачувались неповнолітні, що погодились брати участь в Програмі, у відсотковому значенні розподіляються наступним чином:

- 80% – тяжкі злочини за різними статтями Кримінального кодексу України (далі – КК України) (зокрема, частина 4 ст. 185, частина 4 ст. 186, частина 2 ст. 286, частина 2 ст. 289 КК України);
- 15% – нетяжкі злочини за різними статтями КК України (зокрема, частина 1 ст. 122, частина 4 статті 185, частина 1 ст. 190, частина 1 чи частина 2 ст. 296, КК України);
- 5% – кримінальні проступки за ч. 1 ст. 125 КК України.

Протягом реалізації Програми укладено 18 угод між учасниками медіації – потерпілим та неповнолітнім, який є підозрюваним чи обвинуваченим у вчиненні кримінального правопорушення, його законними представниками. За звітний період до центрів надійшло 4 вирoki/ухвали у межах кримінальних проваджень щодо неповнолітніх, які брали участь у Програмі. 1 вирок суду містить інформацію про участь неповнолітнього у Програмі [13].

Це досить успішний крок в розвитку відновного правосуддя, який потребує подальшого вдосконалення. Насамперед важливо прийняти закон, який буде врегульовувати відновне правосуддя для неповнолітніх, а також зміни до КПК України з цього ж питання. Відсутність законодавчого врегулювання, малоінформованість ювенальних працівників, недосконале розуміння переваг відновного правосуддя зменшує позитивний результат застосування відновного підходу у ювенальній юстиції.

Ще одним важливим кроком є реабілітація неповнолітніх, які вчинили правопорушення, з метою їх перевиховання та ресоціалізації. Вищезазначена Програма розмежовує поняття реінтеграції та ресоціалізації. Так, реінтеграція – це процес відновлення порушеної конструктивної взаємодії щодо загальноприйнятого соціально-нормативного життя та співіснування у суспільстві, усунення або мінімізації різниці у становищі та/або правах між неповнолітнім, потерпілим та тими існуючими формами спільнот та/або об'єднаннями людей (держава, громада, населення, сім'я, родина, колектив тощо), яких торкнувся конфлікт, викликаний протиправними діями неповнолітнього, що може досягатися завдяки зміцненню соціальних норм та соціальній адаптації у суспільстві (ресоціалізації неповнолітнього, повернення та/або інтеграції, та/або відновлення, та/або реабілітації неповнолітнього та потерпілого) з урахуванням прав та особливих потреб потерпілого та неповнолітнього, пов'язаних з відчуттям справедливості, захищеності та безпеки у суспільстві, а також іншим впливом на них, який має місце за наслідками кримінального правопорушення. Ресоціалізація неповнолітнього - свідоме відновлення неповнолітнього в соціальному статусі повноправного члена суспільства та повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві, формування позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки [12].

Найбільш сучасним терміном є «реінтеграція», який є вдалим для використання в ювенальній юстиції та використовується у широкому значенні, включаючи потерпілих. Процес реінтеграції повинен застосовуватись починаючи з першого контакту неповнолітнього з правоохоронними органами та завершуватись лише через певний час після успішної реінтеграції [14]. Для цього необхідно розробити спеціальні програми із залученням територіальних громад, важливою є робота з психологом та ювенальна спеціалізація кожного працівника різних структур, які працюють з неповнолітніми в кримінальному процесі.

Слушною є думка, що законодавчі акти, які були прийняті та запропоновані для обговорення в рамках реформування системи ювенальної юстиції, можуть вважатися позитивним кроком вдосконалення системи та допоможуть максимально наблизити юстицію щодо дітей до міжнародних стандартів [15].

Заслуговує на увагу висновок, що проблеми дітей і підлітків не можуть і не повинні бути проблемами лише самих дітей. Це проблеми всього суспільства і держави, і їх потрібно вирішувати разом. У цьому питанні ювенальна юстиція є одним із найважливіших механізмів захисту. Вона

має уникати криміналізації особистості, сприяти соціальній реабілітації та всебічній соціалізації дитини. Такий підхід є ефективним і вигідним для суспільства, в якому правопорушник і його права як особистості важливіші за сам злочин. Створення цілісної системи ювенальної юстиції зміцнить стабільність суспільства та захистить права неповнолітніх, що є важливою метою сучасного світу [16].

Висновки. Концепція розвитку ювенальної юстиції в Україні потребує подальшого вдосконалення та чіткої нормативної регламентації. Насамперед, критично важливим є ухвалення спеціального закону, що визначатиме правові засади функціонування ювенальної юстиції. Попри наявність відповідного законопроекту, його ухвалення залишається невирішеним питанням. Також необхідним є внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, які б передбачали чіткий механізм застосування відновного правосуддя щодо неповнолітніх. Незважаючи на тривалу практику впровадження медіації для роботи з неповнолітніми правопорушниками, чинне законодавство досі не містить належного правового врегулювання цього інструменту.

Окрім того, важливим є включення в подальшу концепцію розвитку ювенальної юстиції неповнолітній потерпілих та свідків, які контактують із законом та виникає необхідність роботи з ними ювенальних фахівців та здійснення правосуддя, яке було б дружнім і до них. Також важливим є введення повної ювенальної спеціалізації для всіх суб'єктів, які працюють з дітьми. Невирішеним на сьогодні залишається питання спеціалізації адвокатів та подолання формальної спеціалізації щодо інших фахівців.

Одним із ключових напрямів розвитку ювенальної юстиції є розбудова ефективної системи превенції дитячої злочинності. Це складний багатогранний процес, який має бути включений в концепцію розвитку ювенальної юстиції. В систему превенції потрібно включити глобальну, яка буде поширюватись на всю країну, включаючи економічний та правовий підвиди та цільову, яка направлена на більш вузькі профілактичні заходи. Цільова має включати освітній, сімейний, медичний та психологічний напрями. Превентивні заходи є більш загальними та всеохоплюючими, а профілактичні - конкретизовані, тобто превентивні заходи включають профілактичні.

У формуванні концепції подальшого розвитку ювенальної юстиції важливо звертати увагу на кращі практики, зокрема підхід «спочатку діти, потім правопорушники» (Children First, Offenders Second).

Потребує удосконалення система реінтеграції неповнолітніх, зокрема необхідна розробка стандартів реінтеграції, залучення громади до цього процесу, створення місцевих програм реінтеграції неповнолітніх в контакт із законом.

Лише за умови комплексного мультидисциплінарного підходу можливе створення ефективної моделі ювенальної юстиції, що відповідатиме сучасним міжнародним стандартам і сприятиме захисту прав неповнолітніх в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грігорова Г.Л. Концепція ювенальної відповідальності в українському праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/783719e3-f4d8-4f29-a164-ee6fef132a7c/content>.
2. Гусак А. Ювенальна юстиція як необхідний захід захисту основних прав неповнолітніх. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/16048/1/27.pdf>.
3. Мокрицька І.Я. Ювенальна юстиція: правовий захист дітей. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/04df5de5-a4ba-4769-83ff-178b19630b8d/content>.
4. Веселов М.Ю. Сучасні парадигми та моделі ювенальної юстиції. URL: https://www.researchgate.net/publication/337045824_Modern_paradigms_and_models_of_juval_justice/link/5dc22b6aa6fdcc21280887e5/download.
5. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-3256>.
6. Указ Президента України «Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» від 24.05.2011 р. № 597/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/597/2011#Text>.
7. Офіс Генерального прокурора. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareystrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.

8. Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 18 грудня 2018 р. № 1027-р «Про схвалення Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року».
9. Системний звіт «Збір даних щодо неповнолітніх, які перебувають у контакті із законом». URL: https://ppl.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Звіт_статистика_фінальна-версія.pdf.
10. Haines K., Case S. *Positive Youth Justice: Children First, Offenders Second*. Bristol University Press, 2015.
11. Case S. *Solving the Youth Crime 'Problem'* TEDxLoughboroughU. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QYWPyZIpV8&t=38s>.
12. Порядок реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» (затв. наказом Міністерства юстиції України від 21.12.2023 р. № 1116/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text>.
13. Перші результати пілотного проєкту з відновного правосуддя за 2024 рік: укладено 18 угод. URL: <https://legalaid.gov.ua/novyny/pershi-rezultaty-pilotnogo-proyektu-z-vidnovnogo-pravosuddya-za-2024-rik-ukladeno-18-ugod/>.
14. Хмелевська Н.В. Реінтеграція неповнолітніх в ювенальній юстиції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 4. С. 430–434. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287323>.
15. Гаджула В.В. Розвиток ювенальної юстиції в Україні. URL: <https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0cef8b67-40d5-429c-b4e3-c71da3ca4862/content>.
16. Kyrylenko M. Juvenile justice: genesis and current state in Ukraine. *Journal of Legal Studies*. 2020. Vol. 26, Issue 40. P. 117–124. DOI: <https://doi.org/10.2478/jles-2020-0015>.